

Het blazoen van Sint Sebastiaan

door Dr. Willem van Ham

Wapens in heraldische zin, dus erfelijke en/ of onveranderlijke kentekens, waarvan een schild het meest essentiële deel is, ontstonden pas vanaf ca. 1125 onder de ridders, die de ruggengraat waren van de feodale legers. Spoedig na het ontstaan van de heraldiek of wapenkunde deed zich het verschijnsel voor, dat men ook aan zaken en personen uit een veel ouder verleden, een wapen ging toe te schrijven.ⁱ Het wapen van de Romeinse martelaar Sebastiaan valt, met dat van zo vele heiligen, onder de categorie van de *toegeschreven* wapens. Volgens de Engelse schrijver Rodney Dennys, horen ze thuis in het rijk van de *Heraldic Imagination*. Het woord "verbeelding" mag in dit geval echter niet als inbeelding of valse voorstelling worden uitgelegd, maar als een uiting van laatmiddeleeuws creatief vermogen. Men kon hierdoor historische personen uit een ver verleden als het ware integreren in de toen eigentijdse ("christelijke") wereldorde.ⁱⁱ De vraag die we hierna gaan stellen is, wanneer we dat 'toen' mogen situeren. Wanneer was men zover, aan Sebastiaan een blijvend wapenschild toe te schrijven? De uiteindelijke vorm van het wapenschild dat aan de heilige Sebastiaan wordt toegekend is van keel, waarin één groot krukenkruis van goud, in de hoeken vergezeld van vier kleinere. Wegens de overeenkomst wat de vorm aangaat, heeft men het vaak verward met het wapen dat aan het koninkrijk Jeruzalem toebedacht.ⁱⁱⁱ Alvorens vorm en kleuren van het wapen vastlagen, was een periode van ongeveer twee eeuwen gemoed, waarin verschillende vormen naast elkaar voorkwamen. Die ontwikkeling wil ik hieronder schetsen.

Eerst moet echter iets worden gezegd over Sebastiaan en zijn legende. Sebastiaan was in oorsprong een christelijke martelaar uit het einde van de derde eeuw, die onder de heidense Romeinen zijn leven opofferde voor zijn geloof. In de oudchristelijke kunst draagt hij een simpel, lang wit gewaad en als ereteken in zijn handen een lauwerkrans. In de volgende tijd groeiden met zijn verering ook de legenden over zijn leven. Zij beschreven zijn martelaarschap en dichtten hem tal van kwaliteiten (deugden) toe. Hij zou soldaat in het keizerlijke leger zijn geweest. Als christen ontmaskerd werd Sebastiaan door hem met pijlen te beschieten bijna gedood. Na een min of meer wonderbaarlijke genezing liet de heidense keizer hem opnieuw arresteren en met knuppels afmaken. Wegens die pijlen werd hij later zowel patroon van de gilden voor de boogschutters, vooral in de steden, als van de gewermakers, tapijtwevers en ijzerhandelaars, maar ook van ridders en soldaten. Sebastiaan kreeg de titel van Noodhelper, omdat zijn invloed bij God effectief zou zijn tegen de pest, een besmettelijke ziekte waardoor men onverwacht en snel kan worden getroffen, zoals wanneer men gewond raakt door pijlen.^{iv} De rooms-katholieke kerk vereert de martelaar op 20 januari samen met de heilige paus Fabianus.^v

Bij de verdediging tegen heidendom en ketterij wees de kerk haar wereldlijke beschermheren op de 'ridder'- of 'soldaten'- heiligen die als medestrijders voor hun "christelijke" legers. Sint Joris, Sebastiaan, Mauriti(us) en anderen werden hierbij aangeropen. Bij de Kruistochten naar het Heilige Land (Palestina) en de bedevaarten daarheen vormde de cultus rond deze heiligen een bron van inspiratie.^{vi}

Oudste schild en vaan voor Sebastiaan

Ridderheiligen werden doorgaans voorgesteld als jonge mannen, gekleed in wapenrusting, die hen typeerde als lid van hun stand. Zo iemand kan men herkennen aan schild, zwaard en vaandel. Vaak beperkte de beeldende kunst zich door aan hem als martelaar een of meer pijlen of zelfs een bundel daarvan in de hand te geven. Als lid van de ridderstand droeg hij daarbij in de andere hand een zwaard. De oudst bekende voorbeelden uit de dertiende eeuw komen voor op glas in loodvensters in de kathedralen van de thans Franse stad Straatsburg aan de Rijn en van het Oost-Duitse Naumburg aan de Saale. Die in de lichtbeuk van het middenschip van de dom van Straatsburg ontstonden tussen 1250 en 1275. Het Sebastiaansvenster maakt deel uit van een serie van acht, die allen betrekking hebben op vroeg-

christelijke martelaren, die als patronen en vertegenwoordigers van de ridderstand beschouwd werden.^{vii} Uit hun schilden blijkt, hoezeer de heraldiek van deze heiligen nog aan de kunstenaars werd overgelaten. Sebastiaan is in volle wapenrusting afgebeeld. Zijn wapen kan worden omschreven als: in goud (hier geel) een kruis van azuur (blauw). Dit simpele wapen heeft nog weinig karakteristieks en komt dan ook niet overeen met een van de hierna genoemde typen (**afb. 1**).^{viii} Ongeveer tezelfdertijd moet het glasvenster in de dom van Naumburg gemaakt zijn. Dit vertoont de heilige ridder in voornamelijk kledij: rok en mantel, met een baret op het hoofd. Alleen het zwaard in de schede in zijn rechterhand wijst op zijn ridderlijke status. Schuinrechts voor hem staat zijn wapenschild van keel, met daarin eveneens schuinrechts geplaatst een gouden (hier gele) pijlpunt (**afb. 2**).^{ix}

Een ander uitgangspunt voor het ontstaan van een wapen voor Sint Sebastiaan is wellicht te traceren in de vanen of vlaggen van plaatsen, waar de heilige bijzonder werd vereerd of die zijn naam droegen. Deze komen voor op de zogenaamde *portulanen*. Dit zijn landkaarten, waarop de ligging van de zeehavens is aangegeven. Die uit de school van Petrus Vesconti (1320/1321) zijn meermalen bestudeerd maar hoewel de vlaggen er een opvallende plaats op innemen, kregen deze weinig aandacht.^x Daarnaast zijn er afbeeldingen van vlaggen te zien op kaarten in de zogenaamde Catalaanse Atlas, ook wel de atlas van Karel V [van Frankrijk] genoemd (1375) en in het 'Boek van kennis' (*Libro de Conoscimiento* uit 1350), waarin een pater franciscaan ca. 1350 voor het eerst de toen bekende scheepsvlaggen vastlegde. Opvallend is de witte vlag met een rood, tot de randen van de vlag doorlopend kruis, in elk van de door de kruiseinden begrensde vakken of kantons vergezeld van een kleiner, verkort kruisje, doorgaans met verbrede uiteinden. Deze komt op de vermelde kaarten veelvuldig voor. Een concentratie van dergelijke vlaggen vond men nog in de veertiende eeuw op het thans Turkse schiereiland Klein-Azië en het gebied ten oosten daarvan. In het westen wordt de vlag slechts aangegeven als die van Narbonne, de (legendarische?) geboorteplaats van de heilige. Op de genoemde afbeeldingen zijn de kruisjes echter vervormd tot rode stippen of driehoekjes.^{xi}

Een volgende, niet onomstreden afbeelding uit de symboliek van Sebastiaan was te zien op een helaas verdwenen muurschildering in de kapel van het Godshuis van Sint Jan en Sint Pauwel (Sint Jan en – Paulusgasthuis) te Gent, bijgenaamd *De Leugemeete*. In deze kapel, afgebroken in 1911, bevond een aantal muurschilderingen, waarvan de 'Optocht van de stedelijke milities' voor ons onderwerp het meest interessant was. Het Gentse leger omvatte een aantal afdelingen of groepen, waarvan de tweede vooraf gegaan wordt door een grote witte banier met een doorgaand rood kruis, waardoor zij als leden van het Sint-Jorisgilde geïdentificeerd kunnen worden. De derde groep is in hoofdzaak gewapend met speren, aangepunte stokken en schilden. Ze kunnen daarom als 'piekeniers' omschreven worden. Een banierdrager gaat hen vooraf. Zijn banier kan worden omschreven als 'van keel, beladen met vijf kruisen van goud, in schuinkruis' (geplaatst 2:1:2), 'oversteld' (van boven vergezeld) van twee gouden schildjes (**afb. 3**). Het ligt voor de hand te verwachten dat hier een gilde van handboogschutters zou zijn afgebeeld. Een dergelijk gilde is te Gent echter pas vanaf 1410/1414 bekend, terwijl de schildering volgens deskundigen duidelijk ouder moet zijn geweest, mogelijk van rond 1346.^{xii} Dat het hier toch de banier van een Sint Sebastiaanscorporatie kan hebben betroffen, wordt aannemelijk gemaakt door een zegel van de Sebastiaanskerk te Geisseren (West- Duitsland). Wel is het het bijna een eeuw jonger dan de Gentse schildering, Deze parochie behoorde eertijds tot het deel van Gelre, dat nadien over het Nederlandse Noord-Limburg en het Duitse Rijnland werd verdeeld. Op dit zegel, dat in 1435 voor het eerst wordt vermeld en sindsdien ook door de plaatselijke rechtbank werd gebruikt – en dat zeker ouder is, komt de heilige voor, met een pijl in de rechter- en in de linkerhand een schild, waarin vijf verkorte kruisjes, geplaatst als op de verdwenen Gentse muurschildering (type A).

Het is duidelijk dat dit het wapenschild is dat aan de heilige Sebastiaan werd toegeschreven.^{xiii} In de dertiende eeuw was er nog geen definitief symbool voor Sebastiaan in de vorm van een onveranderlijk en wijd en zijd bekend wapenschild, banier of vaan. Er waren wel aanzetten, maar wat de vanen of vlaggen

Blazoën van Sint Sebastiaan

betreft was er nog een grote gelijkenis met die van Sint Joris, wiens vaan of banier zich ontwikkelde tot de vlaggen van het koninkrijk Engeland, de stadsrepubliek Genua e.a.¹⁴

Naar een Sebastiaanswapen

In de loop van de veertiende eeuw wordt er een ander vaan en wapenschild in gebruik genomen: rood, met daarin vijf gouden kruisjes, geplaatst zoals deze voorkomen op de altaarsteen die in de christelijke kerken gebruikelijk is. Grote, doorgaande kruisen zijn echter op wapenschilden en vanen meer in het oog lopende herkenningstekens. Bewijsbaar tegen het einde van de veertiende eeuw werd het middelste kruis daarom vergroot, waarbij de kleinere kruisjes bleven hun plaats en vorm behouden (type B). De kleur van het schild is vrijwel steeds rood (in de heraldiek *keel* genoemd); de kruisen zijn in het metaal goud uitgevoerd. Het is duidelijk dat deze kleurstelling in gebruik is gekomen om het wapen te onderscheiden van dat van andere ridderheiligen. Zoekt men een diepere betekenis dan valt te denken aan de liturgische kleur voor martelaren, die in de rooms-katholieke kerk eveneens rood is.

In een tweede stadium van deze ontwikkeling raken de uiteinden van het grote kruis de randen van het vaandel, respectievelijk schild, dat zij in vieren delen. In ieder kwartier wordt één kruisje geplaatst, waardoor het getal van vijf bewaard blijft (type C). Typen B en C komen gelijktijdig en zelfs in één en hetzelfde kunstwerk naast elkaar voor. Dikwijls hebben de kleinere kruisen een van het grote afwijkende vorm, zoals onder andere te zien is het paneel, dat deel uitmaakt van de linkervleugel in de onderste reeks van het beroemde retabel, genaamd 'De aanbidding van het Lam Gods', door (de gebroeders) van Eijk in de Sint-Baafskerk te Gent (1432). Hierop zijn de zogenaamde *Christenstrijders* afgebeeld als drie weerbare jonge ruiters. Zij voeren banieren waardoor men ze kan identificeren als Sint Michiel (vermoedelijk), Sint Joris en Sint Sebastiaan. Het grote kruis in de banier van Sebastiaan raakt de zomen van het doek; de kleine kruisen zijn Latijnse, die aan de uiteinden verbreed en licht ingebogen zijn (afb. 4).¹⁵

Op een miniatuur in het getijdenboek van de Meester van de Wodhull-Harberton (ca. 1490-1495) in het rijksmuseum het Catharijneconvent te Utrecht, steekt de rode banier van Sebastiaan naast die van Sint-Quirinus (rood met gouden penningen) boven een menigte uit. Het grote kruis raakt de zomen van de banier nét niet. Geen van de vijf kruisen heeft krukken of verbrede uiteinden (type B).¹⁶ Een vaan met kruisen van dit type is te zien op een paneel in het museum voor Schone Kunsten te Antwerpen dat men tegen het einde van de eeuw dateert (mogelijk 1496). Hierop is een *Schuttersfeest* in een gildetuin, voorgesteld. Het werk wordt aan de meester van Frankfurt toegeschreven. Links op de achtergrond is een gebouw voorgesteld, waaruit een standaard (wimpel) waait volgens dit type (afb. 5). Wapenschilden van type C komen echter in deze voorstelling ook voor: zowel op het voetstuk van een aan het gebouw bevestigd Sebastiaansbeeld als op een schenkan, gedragen door een op de voorgrond voorgestelde persoon.¹⁷ Op de vleugel van een altaarretabel te Berlijn (gedateerd rond 1500), vermoedelijk afkomstig uit Keulen en toegeschreven aan de 'Meester van de H. Maagschap' voert Sint Sebastiaan een banier van type B, dat met verkorte kruisen.¹⁸ In die periode vervaardigde Pieter Coecke van Aelst (of zijn atelier) een ontwerptekening voor een Sebastiaansaltaar. De twee putti (naakte kinderen) die de kroonlijst van de altaaropbouw weerszijden bekronen, dragen een schild met verkorte kruisen van hetzelfde type.¹⁹

Met het glasvenster dat aartsbischop Filips van Daun in dezelfde tijd aan de dom van Keulen schonk, zijn we in de zestiende eeuw aangeland. Er komt onder andere een jonge, deftig geklede Sint Sebastiaan op voor. Het bijzondere is dat de heilige schild en vaan voert, waarbij in het rode veld een geel doorlopend kruis is aangebracht, terwijl in de vier afgesneden vaan- of schildsegmenten een herkruist (latijns) kruis is geplaatst. De blauwe schildzoom met witte (hermelijn?) staartjes vormt eveneens een unicum (afb. 6).²⁰

Blaoen van Sint Sebastiaan

De opkomst van het 'Jeruzalemskruis'

De tijd rond 1500 geeft de laatste transformatie van het embleem te zien. De vier uiteinden van het grote kruis - en soms ook de kleinere - werden vaak voorzien van dwarsbalkjes. Zo ontstond een kruis dat qua vorm gelijk was aan het oudere, *klassieke* type van het Jeruzalemskruis (type E).²¹ Een nieuwe legende deed daarbij zijn invloed gelden: dit wapen zou na de verovering van Jeruzalem door Godfried van Bouillon, hertog van Lotharingen, aanvoerder van de Eerste Kruistocht en koning van Jeruzalem zijn verleend aan handboogschutters die aan deze oorlog deelnamen.²² Nog in 1652 voegde handboogschutterij van Amsterdam een extra verwijzing naar Godfried. Op een gevelsteen aan hun doelgebouw, dat dient thans als universiteitsbibliotheek (de tegenwoordige gevel is uit de achttiende-eeuw met daarin oudere bouwfragmenten) namen zij een bijzondere versie van hun wapen op. Zij lieten het vierendelen met het wapen van Opper-Lotharingen (Lorraine, Frankrijk). Beide kwartieren vertonen nog een bijzonderheid: de drie zilveren, diagonaal opvliegende adelaars in elk van de rode schuinbalken zijn aan elkaar verbonden door een zwarte pijl die door de dieren heen is geschoten. Hiermee wordt een legende uit het leven van Godfried van Bouillon in beeld gebracht. De beroemde Kruisvaarder zou zijn kwaliteiten als boogschutter hebben bewezen door met één pijl drie van deze dieren tegelijk te doorboren (**afb. 7**)!²³ Dr. Henri Godar heeft nog in 1947 in zijn (Franstalige) geschiedenisboek van het Sebastiaansgilde te Brugge, de schenking van een vaan met het Jeruzalemskruis door Godfried op aandoenlijke wijze door de bekende illustrator en wapentekenaar André Vlaanderen in beeld laten brengen (**afb. 8**).²⁴ In de zogenaamde Rode Kapel aan de zuidzijde van het koor van de Gertrudiskerk te Bergen op Zoom zijn in de loop van de zestiende eeuw op de vermoedelijk oudere rode muurbeschildering (eveneens rode) wapenschilden aangebracht. Hierin zijn alle kruisen voorzien van krukken. Het grotere, centrale kruis raakt de omtrek van de schilden. De schilden worden vergezeld van telkens twee door een zwart koord bijeengehouden, schuingekruiste pijlen. De combinatie van het wapen met ernaast de gekruiste pijlen wijst op een duidelijke band met het plaatselijke schuttersgilde van Sint Sebastiaan (**afb. 9**).²⁵ De combinatie met het symbool bestaande uit twee schuingekruiste pijlen, al dan niet gestoken door het vuurijzer uit het bekende embleem van de Bourgondische Gulden-Vliesorde, toont onmiskenbaar aan dat het hier een schuttersgilde betreft.

Tenslotte werd het wapen aangepast aan het thans algemeen gebruikte *standaardtype* van het Jeruzalemskruis (nr. 6). Het wapen is naast heiligenwapen definitief een gildewapen geworden. Het prijkt op de muur- of gewelfschilderingen die werden aangebracht in de kerkgedeelten waar zich het altaar van het Sebastiaansgilde bevindt of bevond. Als voorbeelden uit de zestiende eeuw noemen we hier de gewelfschilderingen in de Oude of Sint-Nicolaaskerk te Amsterdam (Noord-Holland) en de Sint-Vituskerk te Naarden, de Lievrouwekerk (thans kathedraal) te Antwerpen en de beschildering van een pilaar in de Sint-Maartenskerk in Sint-Maartensdijk (Zeeland).²⁶

Voortbestaan van gilden en wapen

De protestante Reformatie en de rooms-katholieke Contrareformatie maakten geen einde aan het afbeelden van Sint Sebastiaan. In het voor het merendeel protestants geworden Noord-Nederland bleven, voornamelijk in grotere steden, schutterijen voortbestaan, die zich weliswaar geen gilde, maar wel broederschap of *confrérie* van Sint Sebastiaan noemden. Zij lieten de met pijlen doorboorde heilige afbeelden op hun gebouwen of de toegangspoortjes naar hun doel- of schuttersvelden, evenals op luxe voorwerpen, gebruikt bij hun befaamde feesten of maaltijden. Naast het beeld bleven ook hierboven de genoemde vormen van het wapenschild van de heilige in zwang. In het Zuiden (het tegenwoordige Vlaanderen en de Nederlandse provincies Noord/Brabant en Limburg) was het herstel van de gilden onder Spaans bewind vanzelfsprekend.

De genoemde wapentypen bleven onveranderd. Type A was echter definitief verouderd en kwam als wapen van de heilige Sebastiaan vermoedelijk niet meer voor. Type B werd aangebracht op kunstvoorwerpen uit de vorige eeuw die thans behoren tot de verzameling van het Koninklijke hoofdgilde Sint Sebastiaan te Brugge.²⁷ In 1986 nam het nieuw opgerichte gilde van Sint - Sebastiaan te Bergen op

Blazoen van Sint Sebastiaan

Sint Sebastiaan te Brugge.²⁷ In 1986 nam het nieuw opgerichte gilde van Sint - Sebastiaan te Bergen op Zoom-Borgvliet een wapen in deze vorm aan.²⁸ Type C was onder meer nog in de negentiende eeuw te vinden bij de "confrérie van de Edele Handboog" te Middelburg (Zeeland), die na de hervorming in die stad de tradities van het Sebastiaansgilde aldaar voortzette.²⁹ Gilden in Vlaamse steden zoals Oudenaarde kenden deze vorm eveneens.³⁰ Deze werd echter geleidelijk aan vervangen door de nrs. E of F. Type E komt in (gedrukte) Nederlandse wapenboeken voor als wapen van het Sebastiaansgilde te Den Haag. Deze liet in 1819 als enige schutterij in Nederland zijn wapen bevestigen en werd zodoende vereeuwigd in het register van de Hoge Raad van Adel en in enige gedrukte wapenboeken (afb. 9).³¹ Type G kwam in de achttiende eeuw zowel in Noord als Zuid in zwang. Voorbeelden zijn onder andere afkomstig van het Sebastiaansgilde van 's-Hertogenbosch en dat te Den Haag.³² Laatstgenoemd gilde gebruikte in de achttiende eeuw incidenteel een veel ouder type van het Jeruzalemskruis, dat in het centrum van het grote kruis een rechthoekige verbreding vertoont (type D).³³ Type H kwam eveneens zelden voor. Wel werd het nog lange tijd gebruikt door het Sebastiaansgilde te Alkmaar.³⁴

In de Franse tijd kwam er op veel plaatsen een einde aan het officiële bestaan van de gilden. In het koninkrijk der Nederlanden leefden zij nog een tijd voort als officiële schutterijen, maar die zijn in het begin van de 20^e eeuw opgeheven. Rond 1925/1930 begint een herleving van het gildewezen door de waardering die men gaat hechten aan oude volksgebruiken en gewoonten. Plaatselijk doorstonden de herleeft gilden echter nauwelijks de Tweede Wereldoorlog met zijn diepgaande culturele en sociale gevolgen. Een nieuwe herleving begon in de jaren van algemeen toenemende welvaart, ongeveer vanaf 1960, al dan niet uit nostalgie naar de meer 'eenvoudige' levenswijze en gebruiken in de voorafgaande, meer sobere eeuwen. Tijdens de perioden van opleving werden de oude vanen en vendels uit de kast gehaald. Ook werden er replica's gemaakt van versleten exemplaren. Gefortuneerde gilden schaften zelfs vanen aan met moderne, van de tradities afwijkende patronen. Soms werd bij ook bij restauratieve pogingen wat slordig omgesprongen met oude vormen en symbolen. Sommige wapens kregen andere kleuren, wat in het verleden ook wel voorkwam, maar nu werden zij daardoor soms het slachtoffer van *Spielerei*.³⁵

Besluit

Het wapen van Sint Sebastiaan kreeg in de loop van de vijftiende eeuw zijn definitieve vorm en kleur als een rood schild, waarin een groot gouden kruis, in de hoeken vergezeld van vier kleinere. Naast elkaar bestonden typen of versies waarbij de kruisen verkort in het schild stonden of waarin het grote kruis de randen van het schild (of de vaan) raakte. De verkorte kruisen ging men tegen de zestiende eeuw voorzien van dwarsbalkjes, zodat krukkenkruisen ontstonden die naar de vorm (niet qua kleuren) overeenkwamen met die in het Jeruzalemswapen. Tegelijk kwam de legende in zwang, dat het wapen van het koninkrijk Jeruzalem, zij het met kleurverandering in de tijd van de Eerste Kruistocht door Godfried van Bouillon als Latijns koning van Jeruzalem aan de handboogschutters zou zijn geschonken.

Hierna wordt het wapen niet meer uitsluitend als dat van de heilige beschouwd, maar ook als dat van de handboogschuttersgilden. Het blazoen van Sebastiaan ondergaat voorts de transformaties die het wapen van het inmiddels verdwenen koninkrijk Jeruzalem heeft gekend. Lange tijd, plaatselijk tot in de 20^e eeuw, bestaan twee hoofdtypen naast elkaar voort: die met het tot de randen doorgaande kruis (C) en die met het 'zwevende' krukkenkruis (D), beide in de hoeken vergezeld van kleinere kruisen, die eveneens van krukken voorzien zijn. Vooral in de tweede helft van dit tijdperk krijgt het standaardmodel met kleine kruisen zonder krukken (E) de overhand. Met het verdwijnen van de gildealtaren uit de kerken is het wapen echter als blazoen van de heilige verdwenen. Het is tegenwoordig bijna uitsluitend als gildewapen in gebruik, soms met een (feitelijk ontoelaatbare) verandering van vormen of kleuren.

Omschrijving van de in de tekst genoemde typen (de wapenschilden zijn rood, de kruisen van goud)

Type A. Vijf verkorte kruisjes, geplaatst 2:1:2.³⁶

Type B. Vijf kruisen, waarvan het middelste kruis groter is dan de vier andere en zowel het grote kruis als de vier kleinere de randen van het schild niet raken, maar "zweven" in het veld van schild of vaan. Vaak staan ze daarbij binnen een denkbeeldig vierkant. Een dergelijke wapenfiguur wordt dikwijls beschouwd gezien als een variant van het Jeruzalemskruis (zie volgende typen).³⁷

Type C. Vijf kruisen, waarvan het middelste kruis de randen van het schild raakt en dus groter is dan de vier kleinere, die zich bevinden binnen de door de armen van het eerste afgesneden segmenten, in de wapenkunde *kwartieren* genoemd.³⁸

Type D. Vijf kruisen: een groot kruis, dat op het snijpunt van de kruisbalken is verbreed tot een vierkant, in of nabij de hoeken vergezeld van telkens één verkort kleiner kruisje (niet verbreed), het zogenaamde *vierhoekig verbrede Jeruzalemskruis*.³⁹

Type E. Vijf kruisen: een groot krukkenkruis, in of nabij de hoeken vergezeld van telkens één kleiner kruisje, dat eveneens voorzien is van krukken. Deze wapenfiguur wordt in de heraldiek een Jeruzalemskruis genoemd. Het is de oudste (*klassieke*) vorm van dit in de heraldische wereld beroemde kruis.⁴⁰

Type F. Een zelfde wapenfiguur, waarbij het grotere kruis aan zijn uiteinden dwarsbalkjes heeft, de kleinere niet. Het is thans de meest gebruikelijke variant, het *standaardmodel* van het Jeruzalemskruis.⁴¹

Type G. Een zelfde wapenfiguur, waarbij de uiteinden van de kruisen verbreed zijn uitgebogen. De vorm van deze uiteinden komt daarmee overeen met die aan klassieke lettertypen.⁴²

Type H. Een zelfde wapenfiguur, waarbij de dwarsbalkjes van de uiteinden van het grote kruis in de richting van de kruising zijn opgeschoven. Dit noemt men een *herkruist* kruis. Soms worden de kleine kruisjes eveneens *herkruist*, bij wijze van uitzondering worden ze zelfs met het grote tot één figuur versmolten.⁴³

Eindnoten

¹ W. van Anrooij (1997) *Helden van weleer. De Negen Besten in de Nederlanden (1300-1700)* (Amsterdam) 75-76.

² R. Dennys (1975) *The heraldic imagination* (Londen) 89-112 worden naast God, zijn Heilige Moeder en de engelen geen specifieke heiligen genoemd.

³ Voor dit wapen R. Dennys (1982) "The arms of the Kingdom of Jerusalem", *Heraldry and the heralds* (Londen) 85 - 91; H. van Schalkwijk (1989) *Kruisen, Een studie over het gebruik van kruistekens..* (Hilversum) 144 - 146.

⁴ J. van Herwaarden (1993) 'De middeleeuwse Sebastiaansverering in de Nederlanden', in de bundel *Sebastiaan - martelaar of mythe* (Zwolle, Bergen op Zoom, Venlo, s-Gravenhage) 27-29.

⁵ E. Monnink (1993) 'De heilige Sebastiaan, martelaar in Rome', in de bundel *Sebastiaan*, 19-25.

⁶ C. Erdmann, *Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens* (Stuttgart, 1935, herdruk Darmstadt 1980), 23, 74-77; C. Weigert (1976/1990) "Soldaten, Heilige - " in : W. Braunfels (red.), *Lexikon der Christlichen Ikonografie* Bd. 8 (Freiburg i.B., herdr. 1990) 381 - 382.

⁷ Chr. Wild - Block, Fr. Zschokke (1986) *Corpus Vitrearum, France, Les vitreaux de la cathédral Notre-Dame de Strasbourg* (Parijs) 404-411, fig. 364 ; Br. Kurmann-Schwarz (1999) 'Gotische glasschilderkunst', in: Toman e.a. (Ned. vert.) *De kunst van de gothiek. Architectuur-beeldhouwkunst-schilderkunst*, 474. De zeven andere afgebeelde heiligen zijn Victor, Candidus, Exuperius, Innocentius, Mauritius, Demetrius en Georgius.

Blazozen van Sint Sebastiaan

- ⁸ H. Horstmann (1971) *Voor- und Frühgeschichte des europäischen Flaggenwesens...* (Bremen) 118 - 119, 155- 157.
- ⁹ Catalogus (1977) *Die Zeit der Staufer dl. V*, Stuttgart, afb. 44; Kurmann-Schwarz (1999) 473.
- ¹⁰ M. de La Roncière en M. Mollat du Jourdin (1984) *Portulane. Seekarten vom 13. bis zum 17. Jahrhundert* (München) 200, afb. 7; 202, afb. 9; 204, nr.12; 213, nr. 25; G. Pash (1969-1970) "Les drapeaux des cartes-portulans", *Vexillologia*, II (1969) 8 - 32; 38 - 60; III (1970) 52- 62.
- ¹¹ W. van Ham (1993), 'Het blazozen van Sint Sebastiaan' in de bundel *Sebastiaan- martelaar of mythe*, 58-67, vooral 63.
- ¹² M.P.J. Martens (1989) *De muurschilderkunst te Gent 12de tot 16^e eeuw* Verhandeling van de Kon. Academie voor Wetenschappen, letteren en schone kunsten van België, Klasse der schone kunsten (jrg. 51, Nr. 46) 120-138; 237-239, cat., 14A en afb. 59-65.
- ¹³ S. Frankewitz en G.Venner (z.jr.), *De zegels der steden en dorpen van het Overkwartier van Gelder*, (Venlo.) 266 nr. 182.
- ¹⁴ Over de vlag van Sint Joris is in vrijwel ieder Engels handboek voor wapen- en vlaggenkunde sprake. Voor een Duitse studie zie: S. Braunfels-Esche (1976), *Sankt Georg Legende Verehrung Symbol* (München) 199 - 213.
- ¹⁵ S. Braunfels - Esche (1976) *Sankt Georg, Legende, Verehrung, Symbol* (München) 172, afb. 168.
- ¹⁶ *Middeleeuwse Miniaturen uit de Noordelijke Nederlanden/The golden Age of Dutch Manuscript Painting*, (cat. Utrecht/Stuttgart, 1989) 270 - 271, pl. 92. De heiligen zelf gaan in de massa schuil; kennelijk vond men de banieren al voldoende om hun aanwezigheid aan te duiden
- ¹⁷ Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen, *Beschrijvende catalogus. Oude Meesters* (Antwerpen, 1959) 153-154 ; P. Vandebroeck, "Bij het "Schuttersfeest (1493)" en het "Dubbelportret" van de Meester van Frankfurt", *Jaarboek van het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten* (Antwerpen, 1983) 15-32; S.H. Goddard (1984) *The master of Frankfurt and his shop*. Verhandelingen van de Kon. Academie voor Wetenschappen, letteren en schone kunsten van België, Klasse der schone kunsten (jrg. 46, Nr. 38) 52-54, 126-128, fig. 1.
- ¹⁸ V. Cramer, *Der Ritterorde vom Hl. Grabe von den Kreuzzügen bis zur Gegenwart* (Keulen, 1952) afb.. Het schilderij bevond zich eertijds in het Kaiser Friedrich-Museum te Berlijn; Braunfels (1943, herdr. 1988) 243-244, afb. 120, vergelijk 291-292, nr. 148 en 509-510, afb. 272.
- ¹⁹ Originele pentekening in het Rijksprentenkabinet te Amsterdam: J.J.M. Timmers (1985), *Christelijke symboliek en iconografie*, 297, afb. 198.
- ²⁰ L. Lee e.a. (1967/1987) *Gebrandschilderd glas, schilderen met licht* (Alphen aan den Rijn, Ned, vert.) 48.
- ²¹ C. Pama (1987) 98 - 100, afb. 46 nr. 11; Timmers (1985) 104, afb. 15 noemt dit een Bourgondisch kruis. Dit is onjuist, want het Bourgondische (Sint-Andrieskruis) wordt gevormd door twee schuingekruiste, afgeknotte takken met stompjes van afgesneden twijgen.
- ²² *Den edelen ridder en H. Martelaer Sebastianus verheft...* (1719) Antwerpen, 143 - 148. Blijkens vriendelijke mededeling van wijlen Dr. E. Van den Autenboer werd de tekst van dit boekje ontleend aan een handschrift uit de 17^e eeuw.
- ²³ R. Stenvert e.a. (2006), *Monumenten van Nederland. Noord-Holland* (Zeist/Zwolle) 134. De steen stelt het gildewapen voor temidden van de wapens van vier 'overlieden' van de handboogdoelen.
- ²⁴ H. Godar (1947) *Histoire de la gilde des archers de Saint Sebastien de la ville de Bruges* (Brugge) 49, fig. 4. De tekenaar gaf de afbeelding op schild en vaan de vorm van type 3. Het ligt in de bedoeling aan de toegeschreven wapens van Godfried van Bouillon een apart artikel te wijden.
- ²⁵ P. Le Blanc (1987) "De beschildering van het interieur", in : *Bergen op Zoom, gebouwd en beschouwd* (Alphen aan den Rijn/Bergen op Zoom) 174-177; W. van Ham (1989) ' "Raadsels" rondom een Rode Kapel', *De Waterschans* 19-2,18 - 25. Een duidelijke kleurenfoto in de bundel *Sebastiaan* (1993) 96, afb. 110. Ook de kleine kruisen hebben krukken.
- ²⁶ H. Janse (1969) *Stads- en dorpskerken in Noord-Holland* (Zaltbommel) afb. 29 ; W. Kloek (1975), *Gewelfschilderingen in de Oudekerk te Amsterdam* (Amsterdam) afb. 19.
- ²⁷ A. Vanhoutryve (1988) *Ghilde van myn heere Sint-Sebastiaan die d'Aerchiers houden binnen der stede van Brugghe. Een cultuur-historische analyse* (Brugge) *passim*.
- ²⁸ J. Horst (1986), "Het Gildevaandel", in: *De nieuwe start van een schuttersgilde* (Bergen op Zoom) 14 - 16.
- ²⁹ J.A. Jolles (1934) *De Schuttersgilden en Schutterijen van Zeeland. Overzicht van hetgeen nog bestaat* (Middelburg) 84 - 97, afb. t.o. 96, beschr. 93/94.
- ³⁰ H. Pede (z.j.) *De ridderlijke en koninklijke Gilde Sint-Sebastiaan te Oudenaarde door de eeuwen heen* (Oudenaarde) *passim*.
- ³¹ Vriendelijke mededeling van mr. E. Wolleswinkel, secretaris van de Hoge Raad van Adel te 's-Gravenhage. Voor gedrukte versies zie Pl. 14, nr. 8 in W.J. baron d'Ablaing van Giessenburg (1862) *Nederlandsche Gemeentewapens, uitgegeven naar het officieele register* ('s--Gravenhage) en in *Nederlandsche Wapens van het Rijk, de Provinciën en de Gemeenten voort van Waterschappen, Heerlijkheden enz.* [1943] Dl. II (de Bilt) 70-71 nr. 1.
- ³² *Museumgids* (1926) 41 (vriendelijke mededeling dr. Ch. de Mooij te Rosmalen); Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, collectie Pirenne: *Nieuwjaars Eerdicht* [1791] opgedragen aan die den van *Edelen Manhaften Hand - Boog* (Den Bosch).

Blazoen van Sint Sebastiaan

³³ Carosso - Kok en Levy - van Halm (red. 1988) afb. 167 en *Vijf eeuwen St.. Sebastiaansdoelen* (1981) Catalogus Haags Gemeentemuseum ('s-Gravenhage).

³⁴ Onder andere op een schilderij van P.A. Cluyt, 1580 en op een provooststaf uit 1618, afgebeeld in: M. Carosso - Kok en J. Levy - van Halm (red., 1988) *Schutters in Holland; kracht en zenuwen van de stad* (catalogus, Zwolle/Haarlem) 196 nr. 16; 305 nr. 120.

³⁵ Een groot aantal voorbeelden in: F.H. Geens (2002) *Er wappert een vlag – Banistiek* (Schoten), *passim*, vooral 70-75. Een dergelijk overzicht ontbreekt in Noord-Brabant. In het overzichtswerk: W. Iven, J. Bogaerts en T. van Gerwen (1983) *Schuttersgilden in Noord-Brabant* (Helmond) wordt weinig aandacht geschonken aan de vaandels die wel op vele afbeeldingen in dat boek zijn te vinden.

³⁶ Pama (1987) 98 - 100, afb. 46, nr. 7 en Timmers (1985) 104.

³⁷ Van Ham (1993) 64, daar beschreven als type 2 en idem (2007) 41.

³⁸ Van Ham (2007) 41 (afbeelding, op blz. 39 slechts impliciet vermeld). Zie ook Pama (1987) 98 - 100, afb. 46 nrs. 1, 7, 10 en 11

³⁹ Van Ham (2007) 42-43 daar beschreven als type 4.

⁴⁰ Van Ham (1993), 64, daar beschreven als type 3 en idem (2007) 40.

⁴¹ Van Ham (2007) 39-40, daar beschreven als type 4.

⁴² Van Ham (2007) 39. Er ontstond na de laatstgenoemde publicatie discussie over deze kruisvorm, door 'verkort en gevoet' genoemd: W. Coolen, 'Een kruis met armen en voeten' in: *Heraldisch tijdschrift* 15 (2009) 76-77 en J.A. de Boo, 'Kruis met armen en voeten (2)', *ibidem*, 110-111.

⁴³ Van Ham (1993) 64-65, afgebeelde type 5 is een voorbeeld van een eenvoudig herkruist kruis. H

Aanvulling bij voetnoot 3:

Zie ook in mijn artikelenreeks "Het Jeruzalemskruis. Een bijzonder embleem' nr. 1, in: *Heraldicum Disputationes* 12 nr. 2 (2007) 37-46.

Hallelujah!

Het blazoen van Sint Sebastiaan

door Dr. Willem van Ham

Wapens in heraldische zin, dus erfelijke en/ of onveranderlijke kentekens, waarvan een schild het meest essentiële deel is, ontstonden pas vanaf ca. 1125 onder de ridders, die de ruggengraat waren van de feodale legers. Spoedig na het ontstaan van de heraldiek of wapenkunde deed zich het verschijnsel voor, dat men ook aan zaken en personen uit een veel ouder verleden, een wapen ging toe te schrijven.ⁱ Het wapen van de Romeinse martelaar Sebastiaan valt, met dat van zo vele heiligen, onder de categorie van de *toegeschreven* wapens. Volgens de Engelse schrijver Rodney Dennys, horen ze thuis in het rijk van de *Heraldic Imagination*. Het woord "verbeelding" mag in dit geval echter niet als inbeelding of valse voorstelling worden uitgelegd, maar als een uiting van laatmiddeleeuws creatief vermogen. Men kon hierdoor historische personen uit een ver verleden als het ware integreren in de toen eigentijdse ("christelijke") wereldorde.ⁱⁱ De vraag die we hierna gaan stellen is, wanneer we dat 'toen' mogen situeren. Wanneer was men zover, aan Sebastiaan een blijvend wapenschild toe te schrijven? De uiteindelijke vorm van het wapenschild dat aan de heilige Sebastiaan wordt toegekend is van keel, waarin één groot kruikenkruis van goud, in de hoeken vergezeld van vier kleinere. Wegens de overeenkomst wat de vorm aangaat, heeft men het vaak verward met het wapen dat aan het koninkrijk Jeruzalem toebedacht.ⁱⁱⁱ Alvorens vorm en kleuren van het wapen vastlagen, was een periode van ongeveer twee eeuwen gemoed, waarin verschillende vormen naast elkaar voorkwamen. Die ontwikkeling wil ik hieronder schetsen.

Eerst moet echter iets worden gezegd over Sebastiaan en zijn legende. Sebastiaan was in oorsprong een christelijke martelaar uit het einde van de derde eeuw, die onder de heidense Romeinen zijn leven opofferde voor zijn geloof. In de oudchristelijke kunst draagt hij een simpel, lang wit gewaad en als ereteken in zijn handen een lauwerkrans. In de volgende tijd groeiden met zijn verering ook de legenden over zijn leven. Zij beschreven zijn martelaarschap en dichtten hem tal van kwaliteiten (deugden) toe. Hij zou soldaat in het keizerlijke leger zijn geweest. Als christen ontmaskerd werd Sebastiaan door hem met pijlen te beschieten bijna gedood. Na een min of meer wonderbaarlijke genezing liet de heidense keizer hem opnieuw arresteren en met knuppels afmaken. Wegens die pijlen werd hij later zowel patroon van de gilden voor de boogschutters, vooral in de steden, als van de geweer makers, tapijtwevers en ijzerhandelaars, maar ook van ridders en soldaten. Sebastiaan kreeg de titel van Noodhelper, omdat zijn invloed bij God effectief zou zijn tegen de pest, een besmettelijke ziekte waardoor men onverwacht en snel kan worden getroffen, zoals wanneer men gewond raakt door pijlen.^{iv} De rooms-katholieke kerk vereert de martelaar op 20 januari samen met de heilige paus Fabianus.^v

Bij de verdediging tegen heidendom en ketterij wees de kerk haar wereldlijke beschermheren op de 'ridder'- of 'soldaten'- heiligen die als medestrijders voor hun "christelijke" legers. Sint Joris, Sebastiaan, Maurit(ius) en anderen werden hierbij aangeroepen. Bij de Kruistochten naar het Heilige Land (Palestina) en de bedevaarten daarheen vormde de cultus rond deze heiligen een bron van inspiratie.^{vi}

Oudste schild en vaan voor Sebastiaan

Ridderheiligen werden doorgaans voorgesteld als jonge mannen, gekleed in wapenrusting, die hen typeerde als lid van hun stand. Zo iemand kan men herkennen aan schild, zwaard en vaandel. Vaak beperkte de beeldende kunst zich door aan hem als martelaar een of meer pijlen of zelfs een bundel daarvan in de hand te geven. Als lid van de ridderstand droeg hij daarbij in de andere hand een zwaard. De oudst bekende voorbeelden uit de dertiende eeuw komen voor op glas in loodvensters in de kathedraal van de Frans Franse stad Straatsburg aan de Rijn en van het Oost-Duitse Naumburg aan de Saale. Die in de lichtbeuk van het middenschip van de dom van Straatsburg ontstonden tussen 1250 en 1275. Het Sebastiaansvenster maakt deel uit van een serie van acht, die allen betrekking hebben op vroeg-

Anvulling bij voetnoot 3: